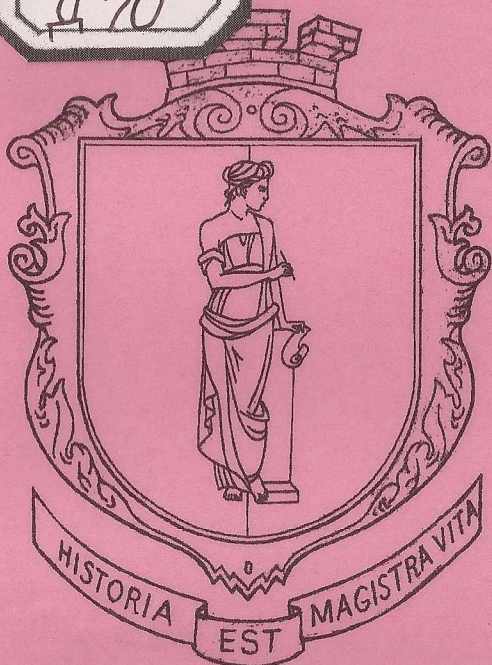

94(100)/082,
Д 70

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВознавства**

Випуск 7

МІШАЛОВА О.В.,
асистент (КДПУ)

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ: ОНТОЛОГІЧНИЙ ТА ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

Філософія історії порівняно нова галузь гуманітарного знання, сформована на перехресті історичних та філософських досліджень, що, з одного боку, зумовлює певну невизначеність її предметного поля, з іншого – відкритість до міждисциплінарного синтезу, діалогу і компромісу. Складність у визначенні поняття "філософії історії" є наслідком декількох факторів.

По-перше, багатозначністю самого поняття "історія", яке охоплює надзвичайно широке коло явищ дійсності. Багатозначність терміну, ймовірно, обумовлюється його походженням. Етимологічно іонійське слово "історія" (ἱστορία) походить від індоєвропейського кореня *vid*, значенням якого на латинській мові виступає "video", а в російській – "видеть". Грецькі *oida* – "знаю" та *eidenai* – "знати", які також є похідними від цього кореня, позначають не просто зорове сприйняття, але й пізнавальні процеси, що, на думку А.А. Тахо-Годі, не важко помітити і в російському слові "ведать" та німецькому "wissen", які вже остаточно відносяться до сфери мислення. Спочатку виникає не саме слово "історія", а споріднені з ним - ἵστωρ ("істор", "історик"), яким називали людину, що збирає, аналізує, оцінює та переказує певні відомості (інформацію) та ἱστορέω (форма дієслова, що означає "бачити", "збирати відомості", "розповідати про побачене", "переказувати"). Слово "історія" вперше зустрічається в працях іонійських філософів у значенні "процес (акт, спосіб) пізнання". Наприклад, у Фалеса "історія" - це "дослідження". Широкого застосування термін отримує за часів аттичної Греції (IV ст. до н.е.): у Платона "історія" означає "пізнання" (наприклад, "пізнання природи"); в Аристотеля – це "пізнання" або "дослідження" як процес (наприклад, "дослідження душі"); у Демосфена – "розуміння". Поступово слово "історія" в Давній Греції починає використовуватись у значенні "знання", однак знання самого різноманітного. Так, для Геракліта "історія" - це

"знання" перш за все в натурфілософському значенні. Гіппократ розумів під "історією" "знання того, що таке людина, з якої причини вона з'являється..." [21, с. 112 - 115]. Таким чином, виходячи з етимології слова, історією можна вважати будь-яку науку, ширше – аналітичну діяльність, спрямовану на дослідження певного предмету, процесу, реальності (що змінюються у часі) з точки зору їх становлення і розвитку. У такому сенсі вперше по відношенню до історичних подій в сучасному розумінні термін "історія" у V ст. до н.е. використав Геродот, зафіксував розповіді учасників греко-перських воєн, назвавши їх "історіями" (латиною *historia* – "розпитування", "розвідування") [24, с. 17].

На сьогодні під історією розуміють: (1) процес розвитку в природі та суспільстві; (2) комплекс суспільних наук (суспільну науку); (3) хід розвитку будь-чого; (4) минуле, збережене в пам'яті людей; (5) розповідь, оповідь; (6) подію, випадок [20, с. 203-204].

Варто підкреслити, що по відношенню до історії (як, наприклад, і до міфології, економіки чи психології) спостерігається стійка ситуація, коли одним словом позначаються сам об'єкт та знання про нього. Частково проблему вирішує застосування по відношенню до останнього терміну "історіографія" (з грец. *historia* – оповідь про минулі події та *grapho* - пишу). Однак слово "історія" продовжує синонімічно використовуватися поряд з "історіографією". Крім того, в наш час під "історіографією" переважно розуміють одну з історичних дисциплін – історію розвитку історичної науки або історію вивчення певної проблеми.

Окреслена невизначеність, на думку І.М. Савельєвої і А.В. Полетаєва, пов'язана з тим, що у слова "історія" спостерігається не два, а три основних значення - знання, текст та реальність. Вони міцно пов'язані між собою: текст являє собою реальність, а соціальна реальність включає в себе тексти; знання відображується у текстах, а тексти є об'єктом знання (вивчення); знання відображує реальність та одночасно конструє її. Розмежування трьох значень чітко прослідковується на прикладі системи людських дій – можна "писати історію" (текст), "займатися історією" (знанням), "творити історію" (реальність). Особливої уваги, за І.М. Савельєвою і А.В. Полетаєвим, потребує питання еволюції смислового наповнення виокремлених значень історії.

Так, за часів античності і середньовіччя, незважаючи на всі соціокультурні відмінності, домінуючим залишалося розуміння історії перш за все як тексту (конкретного тексту, розповіді або певного типу текстів, літературний жанр). Значення історії-знання та історії-реальності відігравали другорядну роль. Актуалізуючи античне розуміння історії, можна стверджувати, що вже в ньому було присутнє усвідомлення того факту, що реальність (насамперед соціальна) не мислиться поза текстом. Однак антична трактовка співвідношення тексту і реальності радикально відрізнялася від сучасної. До історії відносилися тексти, які відображали "реальність", до інших літературних жанрів (до художньої літератури за сучасною термінологією) – тексти, що створювали "вигадку". Відповідно до сучасних уявлень та термінології будь-який текст створює (конструює) "реальність", яку можна розподілити на "дійсну" і "вигадану", з безкінечним числом проміжних варіантів між цими двома ідеальними типами, що не існують у чистому вигляді. Починаючи з Нового часу відбувається зміна пріоритетів, хоча ще довгий час, особливо серед італійських авторів, продовжує зберігатися класична антична точка зору на історію як на літературний жанр ("історія-текст"), наділений специфічними рисами. На початку XVII ст. починає переважати уявлення про історію як знання. Історія розуміється не стільки як окрема дисципліна, скільки як комплекс дисциплін чи самостійний тип знання, однак знання конкретне, не теоретичне. Саме таке уявлення про обмеженість історичного знання буде успадковане позитивістами у XIX ст. і залишатиметься дискусійним протягом всього XX ст. З другої пол. XVIII ст. посилюється значення "історії-реальності", що пов'язано із появою нового поняття, а саме – "філософії історії", тобто філософського осмислення історії-реальності, в однойменній праці Ф.М. Вольтера "Філософія історії" (1765р.). З середини XX ст. філософія історії-реальності з метою відмежування від філософської рефлексії над іншими значеннями "історії" почне довізнаватися як "онтологічна", "спекулятивна". Провідним залишатиметься значення "історія-знання" з певним відродженням розуміння історії як тексту, наприклад, в аналітичній філософії історії. Таким чином, стихійно сформовані ще в давнину три основні значення слова "історія" є актуальними і в наш час, набуваючи нових смислових забарвлень [19, с. 13-69].

По-друге, багатозначності поняттю "філософія історії" додає відсутність єдності у розумінні, що собою являє "філософія", її предмет, функції. Буквально філософія (з грецької *phileo* – люблю та *sophia* – мудрість) є "любов до мудрості". Вважається, що вперше слово "філософ" використав давньогрецький математик і мислитель Піфагор по відношенню до людей, які прагнули високої мудрості та гідного способу життя. Визначення і закріплення терміну в європейській культурі пов'язують з іменем давньогрецького мислителя Платона. У вченні Платона "софія" – це думки божества, що визначають розумний, гармонійний устрій світу. Злитися з софією здатне лише божество, людям під силу лише любов до мудрості. Тому тих, хто став на цей шлях почали називати філософами, а сферу їхніх занять та пошуків – філософією [4, с. 15].

Класичний підхід у визначенні предмету філософії, згідно до якого вона є вченням про найбільшзагальне, вічне, про першопричини та першосутності речей, був закладений ще Арістотелем, панував протягом Нового часу і з певними модифікаціями зберігався в програмах та підручниках з філософії радянського періоду нашої історії. Філософія визначалась як наука про загальні закони розвитку природи, суспільства й мислення. Зазвичай до цього додавалося, що філософія не лише наука, а також форма суспільної свідомості, вчення про загальні принципи буття та пізнання, про відношення людини до світу. Зазначене визначення предмету філософії є достатньо широким та всеохоплюючим [22, с 5-6].

Принципово інша точка зору на предмет філософії зароджується у другій пол. XVIII – XIX ст. Увага філософії зосереджується не стільки на вивченні самого світу, скільки на можливості, умовах його пізнання. Так, І. Кант, розмірковуючи щодо метафізики як природної схильності людського розуму ставити собі питання, на які він не може дати однозначної відповіді (наприклад, чи має світ початок або він існує вічно) доходить висновку, що насамперед необхідно з'ясувати наскільки наш розум взагалі здатен судити про такі речі. На своє відоме питання – "як можлива метафізика як наука?", І. Кант відповідав: як критика чистого розуму. "Ця наука не може мати також величезного, лякаючого об'єму, тому що вона займається не об'єктами розуму, різноманіття яких є безкінечним, а лише самим розумом, завданнями, які виникають виключно із нього самого та які про-

понується йому його власною природою, а не природою речей, відмінних від нього; насправді, коли розум спершу в повній мірі дослідить свою здатність по відношенню до предметів, котрі можуть зустрічатись йому у досвіді, тоді легше визначити з усією повнотою та певністю об'єм і кордони застосування його за межами будь-якого досвіду" [9, с. 119-120].

У XIX ст. статус філософського знання кардинально змінюється. Бурхливий розвиток, систематизація природничих наук та їхнє остаточне відокремлення від філософії змінюють кантівське "як можлива метафізика?" на "чи потрібна вона взагалі?". Так, з точки зору позитивізму, основний масив знань про світ здобувають окремі, "позитивні науки", роль філософії у цьому процесі – впорядкування, систематизація понять, координація досягнень та кодифікація висновків. Позитивна філософія повинна була будуватися за зразком емпіричної науки і залишатися нейтральною у світоглядному відношенні. Близьку до позитивістської позицію по відношенню до філософії займали також неокантіанці марбурзької школи, вважаючи неправомірними намагання філософії бути всеохоплюючим вченням про світ (метафізикою). Пізнання світу є справою окремих наук, філософія, на їхню думку, має інше призначення – досліджувати сам процес наукового пізнання, бути логікою науки, науковченням [7, с. 29-30; 126].

Таким чином, можна говорити про розмежування у XIX ст. двох основних підходів до розуміння предметного статусу філософії та її функцій. Відповідно до першого вона визначалась як всеохоплююче, світоглядне знання про світ, відповідно другого – як методологія науки.

В XX ст. зазначені позиції продовжили розвиватися в межах дискусій між сциєнтистськими (з лат. мови - *scientia* - наука) і антисциєнтистськими напрямками у філософії. Так, наприклад, прихильники сциєнтизму найбільшою культурною цінністю, з якою повинні співвідносити свій зміст всі інші форми духовного освоєння світу, вважають наукове знання, ідеалом якого для них виступають перш за все найбільш розвинуті природничі та математичні науки. Роль філософії зводиться ними до (1) науки про чисту свідомість (феноменологія); (2) до педагогіки як конкретної програми перетворення системи освіти з метою реконструкції людського досвіду, націленої на практичний результат

(прагматизм); (3) до аналізу мови наукових теорій, оскільки будь-яка наука – це перш за все теорія, яка в свою чергу представляє собою певну мовну систему (неопозитивізм); (4) до лінгвістичного аналізу мовних структур, в яких відображуються приховані, базисні структури світу – "чисті образи" (структуралізм). Протилежної позиції дотримуються представники анти-сциєнтистських течій філософії (баденська школа неокантіанців, екзистенціалізм, філософія життя, персоналізм). На їхню думку, філософія не може бути зведена до аналізу лише наукового пізнання, а має досліджувати всі системи цінностей, які існують в людській культурі. Зазначена точка зору, з одного боку, сприяє виявленню специфіки гуманітарного знання, з іншого – скеровує до розуміння філософії як форми позанаукової та позараціональної свідомості. Таким чином, якщо сциєнтизм базується на абсолютизації раціонально-теоретичних компонентів філософського знання, то антисциєнтизм наголошує на її ціннісному аспекті. Поширеною є думка, що наука – це теорія, а філософія – розмишли. Тому науку ми можемо опанувати за допомогою певної методики, пов'язаної із запам'ятовуванням, а вроджену схильність до філософствування людина повинна постійно розвивати. Під таким кутом зору філософію потрібно розуміти як "дидактику філософії", в якій на перший план виступає процес навчання та самонавчання особливій культурі мислення [1, с. 158-185].

По-третє, понятійна багатозначність "філософії історії" є також наслідком її міждисциплінарного статусу, оскільки, з одного боку, вона успадковує понятійну неоднозначність окремо взятих "історії" та "філософії", з іншого - самим фактом свого існування ставить питання про свою дисциплінарну приналежність. Будучи сформованою на стику двох фундаментальних галузей знання, філософія історії одночасно має право вважатись як складовою частиною системи філософського, так і історичного знання. На нашу думку, саме міждисциплінарність філософії історії є вирішенням, можливо й не повним, зазначеної проблеми, створюючи умови для продуктивного діалогу між історією та філософією. Так, Р.Дж. Коллінгвуд вважав "наближення" між філософією і історією справою всього свого життя. Намагаючись окреслити та систематизувати нову галузь філософського знання, він прийшов до висновку про необхідність створення філо-

софії нового типу. За аналогією з XVII ст., коли головною справою філософії, на його думку, було віддати належне природознавству (вирішувати нові питання, підняті новою наукою, та переосмислювати старі проблеми, побачені крізь нову оболонку), головне завдання філософії XX ст. – віддати належне історії. "До кінця XIX - початку XX століття історичні дослідження знаходилися в становищі, аналогічному становищу природничих наук догалілеєвської епохи. У часи Галілея з природознавством відбулося щось таке (лише надто неосвічена або надто розумна людина наважилася коротко сказати, що саме), що одразу й з величезною силою прискорило їх рух вперед та розширило їхній світогляд. До кінця XIX ст. щось схоже відбулося (хоча й більш поступово, можливо, менш драматично, але тим не менш певно) і з історією" [10, с. 367].

У другій половині XIX ст. зароджується філософія історії у її сучасному розумінні – як спосіб концептуального осмислення як історичного процесу (реальності), так і процесу історичного пізнання (форми знання). На сьогодні загальноприйнятим є визначення, відповідно до якого філософія історії – це "галузь філософського знання, що вивчає: історичний процес та його складові як своєрідні, внутрішньорозгалужені й водночас цілісні утвори в їх взаємозв'язку і змінах, природу, способи та форми історичного пізнання, особливості, ланки й шляхи використання історичних знань" [8, с. 386].

Вперше онтологічний та гносеологічний аспекти філософії історії були чітко розгалужені у праці "Філософія історії" Г. Ріккерта. Намагаючись відмежувати власне поняття філософії історії, Г. Ріккерт розглядає три можливі на той час його розуміння: по-перше, всезагальна або "всесвітня" історія, завданням якої є поєднання в єдину цілісну картину результатів окремих історичних наук, дати загальний огляд всього історичного життя; по-друге, наука про принципи історичного життя, спрямована на пошук його загального змісту або загальних законів; по-третє, логіка історичної науки, наука про історичне пізнання. Важливо підкреслити, що, на думку Г. Ріккерта, всі вони мають однакове право на назву філософія історії й тісно пов'язані між собою, однак логіка історії є вихідним пунктом та основою всіх філософсько-історичних досліджень загалом [18, с. 133-135]. Таким чином, історія як процес відділяється від історії як форми знання.

Важливо підкреслити, що в наш час феномен філософії історії залишається все ще мало вивченим. В науковій літературі (як вітчизняній, так і російській та західній) важко знайти більш-менш загально визнану типологію філософії історії. Однією з найбільш цікавих та вдалих є версія Х. Раппопорта ("Філософія історії в її головних течіях", 1898 р.). Х. Раппопорт вчинив наступним чином: (1) виокремив два значення філософії історії – теоретичне (наукове) і практичне (прикладне); (2) вичленив три напрямки філософії історії – провіденційний (Августин), метафізичний (Г. Гегель), науковий (Дж. Віко – позитивісти – К. Маркс); (3) науковий напрямок розгалузив на фізико-кліматичний, фізіолого-психологічний та культурно-історичний. В межах науки того часу зазначена типологізація певним чином впорядковувала філософсько-історичні дослідження, залишаючись актуальною до першої третини ХХ ст. [11, с. 50].

Цікавими також є спроби класифікації філософії історії А.І. Ракітова та Ф.Р. Анкерсмита. Так, на думку А.І. Ракітова, вже за доби Нового часу в історичному пізнанні можна виокремити три галузі: емпіричну історіографію (складає зміст та основу історичної науки, описує реальні події і ситуації в об'єктивних процесах, має справу з історичними джерелами); історіософію (являє собою осмислення історії, теоретичне знання про історію, спирається на вторинні історичні тексти); історичну епістемологію (теорія історичного пізнання, предмет якої складають історіографія та історіософія) [17, с. 145-146]. Ф.Р. Анкерсміт вирізняє чотири типи філософії історії: (1) історіографія, завданням якої є опис історії історіюписання у відповідності з етапами її розвитку; (2) спекулятивна філософія історії, яка займається пошуком і дослідженням певних зразків або ритмів в історичному процесі, розмірковує над спекулятивними теоріями історії, наприклад, Г. Гегеля, К. Маркса, А. Тойнбі; (3) критична філософія історії, яка здійснює філософський аналіз проблем можливості (надійності) та способів формувань історичних суджень; (4) "нова" історіографія, що склалася в останні роки і являє собою певний симбіоз історії історіюписання та критичної філософії історії, спрямований на осмислення минулої історії історіюписання [2, с. 261-262].

В науковій літературі також виділяють матеріалістичний, субстанційний, суб'єктивістський та об'єктивістський типи філософії історії (І. Кон, Ю. Кімелев, Ю. Губман), розмежовують філософсько-історичні концепції в межах онтологічного спрямування на лінійні і нелінійні. Зазначені класифікації є надто широкими й мало відповідають завданню точної типологізації філософії історії [11, с. 49]. Прикладом більш вузької класифікації є запропонована М.А. Кукарцевою та Є.Н. Коломоєць типологізація філософії історії за епістемологічним чинником, відповідно до якої вирізняються аналітичний, герменевтичний, ідеалістичний та нарративно-лінгвістичний типи історіологій як моделей методології історичного дослідження [12, с. 25].

Особливої уваги заслуговує спроба узагальнюючої типології філософії історії М.А. Кукарцевої та Є.Н. Коломоєць. Вчені виділяють три парадигми у філософії історії: класичну, неокласичну, постнеокласичну. Проблемне поле класичної парадигми філософії історії складають питання сенсу історії, її рушійних сил, направленості історії, способів пізнання історичного процесу. Вона представлена іменами від Августина, К. Маркса, О. Шпенглера до Г.Г. Шпета, Р. Арона, А. Данто. В цілому класична парадигма філософії історії спрямована на формування загального історичного світосприйняття, під яким розуміється філософське осмислення як історії загалом, так і процесу її пізнання. Онтологічна та епістемологічна проблематика є рівноправними. Неокласичну парадигму представляє антропологічна філософія історії, яка на сьогодні є найменш вивченою. Започаткована історико-філософськими роздумами представників романтизму – В.фон Гумбольдом, Ф. Шлегелем, Новалісом (концепції різноманітних історичних світів як певних сфер значень; запровадження понять "дух народу", "світова душа", "тіло нації"), продовжена традицією філософської антропології в німецькій філософії (І. Кант, Л. Фейербах, К. Маркс), в ХХ ст. набула яскраво вираженого антропологічного характеру. Основною проблемою є пошук специфічних відмінностей людини від інших живих істот – її "незавершеність", "історичність", питання людської свободи (А. Гелен, Г. Плеснер, Е. Ротхакер, ранній М. Хайдегер). Домінують онтологічна та антропологічна проблематика. Постнеокласична парадигма у філософії історії починається з роботи

Г. Дройзена "Нарис історики" (1858 р.), в якій досліджується методологія написання та читання історичного тексту, й продовжується нарративною філософією історії другої половини ХХ ст. Представлена іменами Х. Уайта, Ф.Р. Анкерсмита, Д. Ла Карпа, Х. Кельнера, С. Банна. Центром історичної роботи для представників постнеокласичної парадигми у філософії історії є текст, постулюються його неочевидність, непрозорість, підкреслюється важливість та складність процесу його читання. Пріоритетними є методологічні процедури пізнання історії [11, с. 48-59].

Таким чином, можна зробити висновок, що вищезазначені труднощі з приводу понятійного визначення, предметного статусу філософії історії також знаходять своє відображення у відсутності чіткої її типології. Окреслена ситуація є наслідком становлення та розвитку філософії історії як окремої дисципліни в системі гуманітарного знання. В таких обставинах, на нашу думку, найбільш оптимальним варіантом теоретичного осмислення філософії історії залишається традиційне для неї двовимірне її розуміння як онтології та гносеології (епістемології) історії.

Філософію історії в онтологічному аспекті у науковій літературі також ще називають "матеріальною філософією історії", "субстанційною філософією історії", "історіософією", "спекулятивною філософією історії", "філософсько-історичною онтологією", "метафізикою історії", "філософською історіографією" [3, с. 130].

Предметом онтологічної філософії історії є створення загальної теорії всесвітньо-історичного процесу, що передбачає розгляд наступних питань. По-перше, виявлення головних причин і факторів історії загалом. Розпізнання таких структурних моментів дозволяє представити історію як особливу сферу, наділену своєю буттєвою специфікою, а також виявити її структурованість, упорядкованість. Вирішення зазначеного питання, як правило, пов'язано із твердженням про панування в історії загальностей того чи іншого роду. Осягнення таких загальностей, як загальні закони історії або закони окремих історичних етапів чи стадій, фундаментальні фактори (природні, біологічні), що зумовлюють соціогенез і соціальну динаміку, розуміють як осягнення істотного – визначального змісту історії. По-друге, намагання здійснити хронологічне та процесуальне членування історичного життя. Поділ історії на епохи, стадії й інші відносно замкнені в змістовному сенсі сегменти дозволяє представити її як

впорядкований процес, кожен відрізок часу якого значною мірою зумовлений попереднім і, в свою чергу, відіграє певну (часто визначальну) роль у тому, яким буде наступний, тобто майбутнє загалом. По-третє, виявлення певної загальної форми чи "фігури" історії, представлення її плину у вигляді якоїсь графічної форми. Надання історії форми лінії, кола, спіралі спрямоване на розв'язання проблеми співвідношення між загальним змістом історії та конкретними й різноманітними історичними явищами, а також між минулим, теперішнім і майбутнім. Це може бути лінійно спрямоване розгортання історичного процесу, коли епохи не можуть повторювати одна одну, або історичний рух по колу (циклічний рух), що не несе принципової новизни, чи спіраль, яка означає певне поєднання, синтез перших двох підходів. Підсумовуючи, можна говорити, що онтологічна філософія історії прагне до виявлення загального смислу історії як такої [25, с. 32-33].

Хронологічно філософія історичного процесу виникає першою. Однак щодо часу її виникнення серед дослідників також не має єдності. Так, наприклад, О.Ф. Лосев вважав, що філософія історії зароджується ще у Давній Греції, оскільки вже в античній філософії були сформовані, на його думку, п'ять основних для будь-якої філософії історії категорій, а саме: становлення, рух, розвиток, суспільний розвиток, специфічним чином інтерпретована структура суспільного розвитку. Крім того, антична філософія історії, як вважав О.Ф. Лосев, в багатьох відношеннях переважає філософію історії інших епох, наприклад, у розробці категорії руху [13, с. 16]. Іншої точки зору дотримується А.І. Ракітов, стверджуючи, що хоча у працях Платона, Арістотеля, більш пізніх греко-римських істориків та філософів і міститься багато цінних відомостей, думок стосовно минулого людства, однак вони не складають якоїсь більш-менш цілісної системи зі своєю проблематикою, об'єктом, предметом, власним методом філософствування. Тому, на його думку, назва "антична філософія історії" є неадекватною, оскільки "мова йде про філософію як світосприйняття, розуміння космосу, світу в цілому, у якому окремі ракурси пізнання історії виступають лише як неясні, несформовані, невідокремлені моменти філософської рефлексії" [17, с. 140]. Р.Дж. Коллінгвуд говорить, навіть, про антиісторичну тенденцію грецької філософської думки. Чітко визначаючи різницю між "знанням" (можливе лише про вічне, незмінне;

спирається на доказовість) та "уявленнями" (напівзнання про речі, які підвладні змінам) антична філософія робила неможливою історію. Оскільки остання є наукою про прийдешнє, вона не може бути пізнаною доказовим чином, відповідно – не може бути об'єктом наукового знання [10, с. 22].

На думку А.І. Ракітова, про філософію історії також зарадно говорити і в часи Середньовіччя, оскільки осмислення історії, наприклад, в концепції Августина відбувалося із зовнішніх християнсько-теологічних позицій, не спиралося на емпіричний аналіз та узагальнення історичних джерел [17, с. 143]. М.А. Кукарцева та Є.Н. Коломоець, аналізуючи причини відсутності повноцінної філософії історії за часів Античності й Середньовіччя, прийшли до висновку, що головна проблема полягала у специфічному розумінні єдності світу. В Античності акцентувалася його субстанційна сторона, відповідно створені в цьому сенсі соціально-філософські системи більше нагадують філософію суспільства, ніж філософію історії. Процесуальна сторона єдності світу залишалася у тіні. В Середньовіччя спостерігається протилежна ситуація – увага зосереджується саме на процесуальному моменті (розвиток людства від його створення до апокаліптичних подій Нового Завіту), а інтегративний елемент звужується. Тому дійсної філософії історії, з властивою їй ідеєю всезагальності, не було створено [11, с. 51].

Справжній розквіт онтологічних концепцій філософії історії як процесу відбувається протягом Нового часу. Переломною у цьому відношенні можна вважати працю Дж. Віко "Засади Нової науки про спільну природу націй" (1725 р.), в якій Дж. Віко формулює принципово новий погляд на історію та можливість її осмислення, а саме: "...не можна піддавати жодному сумніву те, що перший Світ Суспільності був, безсумнівно, створений людьми. Тому відповідні основи повинні бути знайдені (тому що вони повинні бути знайдені) у модифікаціях нашого власного людського розуму. Будь-кого, хто над цим замислиться, повинно здивувати те, що всі Філософи абсолютно серйозно намагалися вивчати Науку про Світ Природи, який був створений Богом і який тому він один здатен пізнати, та зневажали роздумами про Світ Націй, тобто про Світ Суспільності, який був створений людьми і Наука про який тому може бути зрозумілою людям" [5, с. 108].

Протягом XVI – XIX ст. в європейській філософській традиції було створено низку історико-філософських концепцій історичного процесу, детальний розгляд яких не є предметом даної роботи. Узагальнюючи, їх можна виокремити в три течії: прогресистське тлумачення історії (Ш.Л. Монтеск'є, Ф.М. Вольтер, А.Р. Тюрго, Ж.А. Кондорсе, І.Г. Гердер, Г. Гегель, К. Маркс); регресистське трактування історичного процесу (М. Монтень, Ж.-Ж. Руссо); концепції історичного коловороту (Н. Макіавеллі, Т. Кампанелла), які пізніше знайшли своє продовження в культурно-цивілізаційних типологіях історичного процесу (М.Я. Данілевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі).

У XX ст. популярність метафізичних концепцій філософії історії поступово зменшується. Вони піддаються жорсткій критиці, особливо за "грандіозність" своїх історико-філософських побудов, низький ступінь доказовості та екстраполяцію своїх інтерпретативних структур в майбутнє, що зводить їх до пророцтв [6, с. 11-24]. Так, К. Поппер, критикуючи філософські конструкції історії такого типу, вводить спеціальний термін для їх позначення – "історицизм", вважаючи історицистську методологію відповідальною за незадовільний стан теоретичних соціальних наук. Під історицизмом розуміється "такий підхід до соціальних наук, згідно з яким принциповою метою цих наук є історичне пророцтво, яке можливе завдяки відкриттю "ритмів", "моделей", "законів" або "тенденцій", що полягають в основі розвитку історії" [15, с. 53]. У своїй пізній роботі "Відкрите суспільство та його вороги" (1945 р.) К. Поппер, аналізуючи історицистські концепції філософії історії (від Платона до Г. Гегеля, К. Маркса), вважає їх одним із чинників формування тоталітарних політичних режимів в XX ст. [16, с. 76].

Філософія історії гносеологічного (епістемологічного) спрямування, як вже зазначалося, починає формуватися у другій пол. XIX ст., а з другої половини XX ст. стає пріоритетним напрямом досліджень у філософії історії. Стимулом для розробки методологічних питань історичної науки стала полеміка щодо її місця в системі наук, завдань та прийомів історичного дослідження. Предмет наукового інтересу складає вже не сам історичний матеріал, а способи його опрацювання і методи дослідження. Історичний процес усвідомлюється в якості певної сукупності фактів, значення яких встановлюється історією як науковою дисципліною. Сам по собі факт є недосяжним, опосередковується джере-

лом, яке потребує витлумачення та критики. В межах теоретико-методологічного підходу у філософії історії вперше ставиться питання про історичну свідомість; піддається сумніву універсальність історичного процесу, підкреслюється його унікальність і, відповідно, відносність форм його осмислення; наголошується суб'єктивний момент історичної фактичності на рівні формування знання, яке сприймається як результат діяльності вченого-історика; розглядаються проблеми існування історії в якості певної форми знання, питання його критики та інтерпретації [2, с. 9].

Хронологічно і за проблематикою філософію історичного пізнання розподіляють на критичну філософію історії та аналітичну філософію історії. В критичній філософії історії вирізняють, як правило, дві головні течії – гносеологічну і логіко-методологічну. Гносеологічна теорія та критика історичного пізнання (В. Дільтей, Б. Кроче) не обмежується рамками власне історіографії, а аналізує історичну свідомість у широкому сенсі слова. Неокантіанська філософія історії (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт) тісно пов'язана із вченням про цінності, головний зміст цих концепцій полягає в утвердженні предметної і гносеологічної специфічності історії, її відмінності від природознавства й "натуралізованих" суспільних наук, особливо від соціології. Представники аналітичної філософії історії займаються переважно логіко-методологічним дослідженням історичної науки, вважаючи, що завдання філософії полягає не у формуванні правил історичного методу, а в аналізі дослідницької процедури та пояснювальних прийомів історика, насамперед – особливості логіки історичного пізнання (Е. Нагель, К. Гемпель, У. Дрей, А. Данто) [25, с. 35-36].

Активізація дослідницької уваги в останні десятиліття на питаннях методології історії дає підстави говорити про епістемологічний поворот в історичній науці. На думку М.А. Кукарцевої та Е.Н. Коломоець, його можна розглядати як максимально широко – у якості складової послідовної зміни соціологічної, антропологічної, прагматичної, лінгвістичної парадигм в історичній науці, так і у вузькому сенсі – як зміст лінгвістичного повороту. В останньому випадку його часто називають "естетичним поворотом", "ною філософією історії" та асоціюють із іменами Х. Уайта, Ф.Р. Анкерсміта, П. Рікера. Пріоритетними в даному напрямку досліджень вважаються проблеми історичного розуміння, репрезентації, дескрипції, нарративу, риторичної структури історичних текстів, розглядаються питання впливу сучас-

них теорій дискурсу, тексту й нарративу на розуміння пізнавального статусу історичних джерел, лам кордонів між історією та літературою, заміна класичної концепції істини її дефляційною теорією [12, с. 26].

Важливо підкреслити, що в науковій літературі іноді проводять чіткий розподіл між поняттями "гносеологія історії", "епістемологія історії" та "методологія історії". Предметом гносеології історії визначається суб'єкт-об'єктне співвідношення у процесі історичного пізнання, тобто пізнавальна діяльність дослідників з вивчення історичного процесу. Предметне поле епістемології історії складає результат цього процесу, тобто історичне знання, його співвідношення з історичною реальністю. Методологія історії зосереджується на дослідженні принципів, підходів, прийомів, процедур, форм, способів та методів історичного пізнання [3, с. 148].

Цікавою щодо зазначеної проблеми, на нашу думку, є синтезуюча позиція К.В. Хвостової. Відповідно до неї, вирізняються два аспекти або рівня історичного пізнання (два рівня гносеології історії): теоретичний та прагматичний. На теоретичному рівні визначається місце історичного пізнання в системі інших наукових процесів пізнання. Прагматичний рівень означає вивчення історичного пізнання як процесу, пов'язаного зі спонтанним автономним розвитком історичного знання, з природним прагненням історика до вдосконалення методики пізнання. Подібне виокремлення двох рівнів вивчення наукового пізнання, на думку К.В. Хвостової, ймовірно характерне для будь-якої науки. Однак по відношенню до гуманітарних наук загалом та історії зокрема значимість такого поділу обумовлюється своєрідністю впливу на пізнання світоглядно-філософських течій. Взаємозв'язок двох рівнів гносеології історії залишається складним, а його механізм постійно змінюється [23, с. 62].

Таким чином, можна зробити висновок, що філософія історії є складним явищем в сучасній системі історичного і філософського знання. Будучи сформованою на стику філософської та історичної наук, вона, з одного боку, послідовно відображує складності їх дисциплінарного становлення, успадковує багатозначність предметного поля, з іншого – створює умови для міждисциплінарних досліджень, які поглиблюють обидві науки й одночасно продукують нове знання. Зазначені обставини відображуються в предметній неоднозначності філософії історії, під

якою розуміють як філософію історичного процесу (онтологічний аспект), так і філософію та методологію історичної науки (гносеологічний аспект).

Література

1. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия: Учебник. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2003. - 608 с.
2. Анкерсмит Ф.Р. Эффект реальности в историописании. Динамика историографической типологии // Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры. / Пер. с англ. М.Кукарцева, Е.Коломоец, В.Катаева. - М.: Прогресс-Традиция, 2003. - С. 261-312.
3. Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник. - К.: Знання, КОО, 2000. - 723 с.
4. Введение в философию (Учеб. пособие для вузов) / Под общ. ред. И.Т.Фролова.- М.: Республика, 2003. - 623 с.
5. Вико Дж. Основания Новой науки: Пер. с итал. - М. - К.: REFL-book - ИСА, 1994. - 656 с.
6. Данто А. Аналитическая философия истории. Перевод с англ. А.Л.Никифорова, О.В.Гавришиной. - М.: Идея-Пресс, 2002. - 292 с.
7. Зотов А.Ф., Мельвиль Ю.К. Буржуазная философия середины XIX - начала XX века: Учебное пособие для филос. фак. ун-тов. - М.: Высш. шк., 1988. -520 с.
8. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В.М.Литвин, В.І.Гусев, А.Г.Слюсаренко та ін. - К.: Вища шк., 2002. - 430 с.
9. Кант И. Сочинения в 6 т. - Т. 3: Критика чистого разума. - М.: Мысль, 1964. - 799 с.
10. Коллингвуд Р.Дж. Автобиография // Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. - М.: Наука, 1980. - С. 321-417.
11. Коломоец Е.Н., Кукарцева М.А. Опыт метафилософии истории // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. - 2000. - № 6. - С. 48 - 59.
12. Кукарцева М.А., Коломоец Е.Н. Эпистемология и онтология истории // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. - 2007. - № 1. - С. 24-35.
13. Лосев А.Ф. Античная философия истории. - М: Наука, 1977. - 207 с.
14. Малинов А.В. Философия истории в России. Конспект университетского спецкурса. - СПб: Издательско-торговый дом "Летний сад", 2001. -192 с.

15. Поппер К. Нищета историцизма // Вопросы философии. – 1992. - № 8. – С. 49 – 79.
16. Поппер К.Р. Открытое общество и его враги. Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. Пер. с англ. под ред. В.Н.Садовского. – М.: Феникс, Международный фонд "Культурная инициатива", 1992. – 528 с.
17. Ракитов А.И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход. – М.: Политиздат, 1982. – 303 с.
18. Риккерт Г. Философия истории // Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре: Пер. с нем. / Общ. ред. И предисл. А.Ф.Зотова; Сост. А.П.Поляков, М.М.Беляева; Подгот. текста и прим. Р.К.Медведевой. – М.: Республика, 1998. – С. 130-204. (Мыслители XX века).
19. Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история: В2т. - Т. 1: Конструирование прошлого. – СПб.: Наука, 2003. – 632с.
20. Словарь иностранных слов / Ред. Ф.М. Петров и др. – М.: Русский язык, 1988. – 608 с.
21. Тахо-Годи А.А. Ионийское и аттическое понимание термина "история" и родственных с ним // Вопросы классической филологии. Вып. 2. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – С. 107 – 126.
22. Философия: Учебное пособие для высших учебных заведений / Под ред. Кохановского В.П. (Издание 6-е, переработанное и дополненное). - Ростов н/Д: "Феникс", 2003. - 576 с. (Серия "Высшая школа").
23. Хвостова К.В. История: проблемы познания // Вопросы философии. – 1997. - № 4. – С. 61-71.
24. Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Часопис "Критика, 2007.- 376 с.
25. Ящук Т.І. Філософія історії: Курс лекцій. Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2004. – 536 с.